

CATALUNYA, «FRONTERA D'HERETGES». REFORMES MONÀSTIQUES I REORGANITZACIÓ DELS RECURSOS ECLESIASTICS CATALANS PER FELIP II

Ignasi Fernández Terricabras

1.- Introducció¹.

En aquesta comunicació pretenem mostrar que la reforma de la Congregació Claustral benedictina i l'extinció dels canonges regulars agustinians a Catalunya el 1592 no és només una simple reforma de dos ordes religiosos, plantejada en termes exclusivament eclesiàstics, sinó que Felipe II aprofita aquesta reforma per dur a terme una veritable reorganització dels recursos econòmics i humans del clergat català.

Per entendre l'ambició d'aquesta operació, que com veurem és ensems política i religiosa, cal tenir en compte que el rei percep la situació del catolicisme a Catalunya de forma especialment delicada. El rei tem que els protestants francesos puguin infiltrar-se entre els nombrosos immigrants occitans o entre les partides de bandolers. Per fer-hi front, la Corona pren diverses mesures; el reforçament de la Inquisició n'és la principal², però no l'única. Trobem disposicions destinades a adoctrinar els fidels, perquè a la Cort hom pensa que les poblacions pirinenques no es troben ni instruïdes en l'ortodòxia tridentina ni ben ateses pastoralment i que això podria afavorir la penetració dels hugonots³. Les reformes regulars que analitzem formen part també d'aquestes mesures, car gairebé tots els monestirs benedictins claustrals i les canòniques de Sant Agustí es troben a la meitat septentrional de

1. Abreviatures:

ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona). C: Consell d'Aragó.

AGS: Archivo General de Simancas; PR: Patronato Real; E: Estado.

AMAEM: Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (Madrid); SS: Santa Sede.

ASV: Archivio Segreto Vaticano; NS: Nunziatura di Spagna.

AZ: Archivo Zabálburu (Madrid).

ZARAGOZA-1: ZARAGOZA PASCUAL, E.: «Documentos inéditos referentes a la reforma monástica de Cataluña durante la segunda mitad del siglo XVI (1555-1600)», *Studia Monastica*, 19, 1977, p. 93-203.

ZARAGOZA-2: ZARAGOZA PASCUAL, E.: «Reforma de los benedictinos y canónigos regulares en Cataluña. Documentos inéditos (1588-1616)», *Studia Monastica*, 23, 1981, p. 71-148.

2. MONTER, W.: *La otra Inquisición*, Crítica, Barcelona, 1992, p. 112-5, 131-5, 143-8, 181-3. Sobre l'atenció especial prestada pels tribunals de Saragossa i Barcelona als francesos: LANGÉ, C.: «L'immigration française en Aragon, XVIème siècle et première moitié du XVIIème siècle» i BALANCY, E.: «Les immigrés français devant le Tribunal de l'Inquisition de Barcelone (1552-1692)», *Les Français en Espagne à l'époque moderne (XVIe-XVIIIe siècles)*, CNRS, Paris-Tolosa de Lenguaodoc, 1990, p. 25-43 i 45-69.

3. FERNÁNDEZ TERRICABRAS, I.: «Les Pyrénées, frontière religieuse: la réorganisation de la structure ecclésiastique catholique au temps de Philippe II (1556-1598)», DE ROBERT, Ph.; BRUNET, S.; PAILHES, C.; eds.: *Tolérance et solidarités dans les pays pyrénéens*, Conseil Général de l'Ariège, Foix, en premsa; sobre la pretesa identificació de francesos i bandolers amb els protestants, vegeu els articles de Patrice Poujade i Xavier Torres. El de Raymond Sala empra també, a partir d'altres fonts, l'expressió «frontera d'heretges» aplicada a Catalunya, que nosaltres manllevem d'un document citat després.

Catalunya i a zones rurals, sovint aïllades, la qual cosa les converteix en hipotètic refugi de bandolers o de predicadors protestants.

Al darrer terç del segle XVI, Catalunya compta amb una importantíssima xarxa d'establiments benedictins i de canonges regulars. Les 43 canòniques (la catedral de Tortosa, 11 abadies i 31 priorats) de canonges regulars de Sant Agustí no tenen cap tipus de cooperació formalment instituída entre elles. Quant a l'orde de Sant Benet, a la segona meitat del segle té 62 monestirs masculins (31 abadies i 31 priorats) agrupats en congregacions⁴. Les abadies de Montserrat i de Sant Feliu de Guíxols pertanyen a la Congregació de Sant Benet de Valladolid, de regla observant, de la qual també formen part tots els monestirs de la Corona de Castella i algunes abadies navarreses. Diversos monestirs formen part de la Congregació de Narbonne o de la d'Auch, en les quals els monjos francesos són hegemònics: tots els del bisbat d'Elna i cases com Sant Pere de Camprodon, Sant Miquel de Fluvià, Sant Llorenç del Munt o Santa Maria de Gerri. Hi ha també algun cas particular, com el de Sant Pere de Casserres, que depèn de Cluny fins a la seva extinció el 1574. Però la majoria dels establiments benedictins catalans, amb tots els aragonesos i alguns de Navarra, es troben units en la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaugaustana. Les regles d'aquestes congregacions són diferents. La de la Tarraconense havia estat aprovada el 1336 pel papa Benet XII, que havia autoritzat la suavització d'algunes disposicions relatives a l'alimentació, als hàbits o a la pobresa. Cada tres anys els benedictins claustrals celebren un capítol per elegir els càrrecs principals i aprovar certes normes⁵.

2.- Antecedents.

Malgrat la data tardana de la reforma definitiva, la possibilitat d'empendre-la havia estat estudiada en altres moments previs del regnat. Així, la idea de transferir els recursos dels benedictins i dels canonges regulars catalans a d'altres institucions apareix a un memorial d'autor desconegut, enviat a Felip II poc després de la fi del concili de Trento. Segons aquest, a Catalunya, *«la principal religión claustral, y más aseglarada, y que más raíces ha echado en la libertad y claustro (...) es la de los frayles y monjes benitos, y es tanto que casi no queda en ellos sino un rastro y sombra de religión, porque el hábito casi es común con el de los seglares, tienen propio y officios y beneficios, sus abadías son patronados de Vuestra Majestad y hasta aquí se solían proveer de seglares y ahora se proveen a hombres que toman el hábito por sola la renta»*. Hi ha denúncies semblants contra els canonges regulars.

L'autor pensa que la reforma serà impossible si els dos ordes conserven les constitucions claustrals. Però, alhora, la imposició de constitucions observants serà massa difícil: els monjos afirmaràn que se'ls ha enganyat, car ningú no els havia informat sobre el vot de pobresa en fer professió; els cavallers rics ja no podran enviar els fills a aquests monestirs, com fan sovint; el rei i el papa hauran de renunciar a nomenar els oficis i beneficis de què ara disposen. Per això, l'anònim reformador vol prohibir l'admissió de novicis als dos ordes, que d'aquesta manera desapareixeran ràpidament. A mesura que les comunitats es vagin buidant, el rei, que n'és el patró, podrà destinar els recursos a institucions molt necessàries, com seminaris, universitats, hospitals, monestirs femenins reformats, etc.⁶

Durant el pontificat de Pius V, Felip II considera la possibilitat d'empendre una reforma profunda dels monestirs benedictins catalans. Els projectes del rei topen amb la resistència de monjos i canonges, dirigida per l'abat de Sant Cugat, Lluís de Cervelló. Quan aquest viatja a Roma per intentar obtenir el favor del papa, l'abat comendatari de Santa Maria de l'Estany, Carles de Cardona, manté viva l'oposició⁷.

4. BADA, J.; SAMPER, G.; eds.: *Catalònia Religiosa*, Claret, Barcelona, 1991, p. 101-7. ZARAGOZA PASCUAL, E.: *Catàleg dels monestirs catalans*, Publ. Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997.

5. TOBELLA, A.M.: «Cronologia dels capítols de la congregació claustral Tarraconense i Cesaugaustana», *Analecta Montserratensia*, 10-II, 1964, p. 221-235.

6. AGS, PR, 23, nº 225.

7. AGS, E, 149, f. 122; 333, s.f. (cartes del virrei al rei, el 17-10 i el 9-11-1567); 905, f. 118 i 136.

Les gestions dels monjos donen resultat. El 10 de febrer de 1568, el cardenal Alessandrino, nebot del papa, escriu al nunci a Madrid que diversos bisbes ultrapassen llurs atribucions en la reforma dels monestirs benedictins. Cal que es limitin a realitzar la reforma amb l'ajut del president i dels visitadors designats per la pròpia congregació. Roma prohibeix expressament tot intent de suprimir abadies o de transferir-les a d'altres congregacions, en particular a la de Valladolid⁸. Simultàniament, Pius V encarrega a un dels principals oficials de la Cúria, Niccolò Ormaneto, que examini la situació. Vistos els processos fets a Catalunya i les denúncies arribades a Roma contra els benedictins claustrals i els canonges regulars de Sant Agustí, Ormaneto manifesta la seva sorpresa pel fet que Felip II no hagi demanat una autorització específica al papa per reformar-los⁹.

La posició de la Santa Seu ha degut afavorir l'estudi de nous projectes de reforma, el més important dels quals és el redactat el 1569 pel vice-canceller del Consell d'Aragó, Bernardo de Bolea, a partir dels documents sobre les reformes regulars reunits per Micer Lorz. No podem desenvolupar en detall els arguments de Bolea, que mostra un bon coneixement de la història de l'orde de Sant Benet. Ell pensa que no es pot imposar el retorn a la regla primitiva de Sant Benet, car els monjos adduiran que el papa Benet XII els va dispensar d'observar-la. Tampoc no seria raonable intentar de transferir les abadies a la congregació observant de Valladolid: els religiosos segurament fugirien dels monestirs i el rei hauria de substituir-los per monjos castellans, que serien mal rebuts per les poblacions.

Però Bolea afegeix una objecció important a aquests dos tipus de reforma, que mostra la importància que la Corona concedia al seu patronat sobre la Congregació Claustral a un territori on no disposava de gaires oficis per fer mercès: la instauració d'una nova regla, ja sigui la primitiva o l'observant, comportaria l'elecció triennal dels abats pels monjos de cada monestir. A més, caldria establir la comunitat de béns entre els monjos i l'abat, que haurien d'administrar conjuntament llurs propietats. *«Y por consiguiendo vendría Vuestra Magestad a perder sus patronazgos, lo qual, allende que sería en perjuizio notable de sus reales prehemencias, daría un universal descontentamiento a quantos ay en estos reynos, porque faltando los dichos abbadiados (...) no tendría la gente honrada de allí con qué sustentarse, ni V. Magd. con qué sustentarles, y assí no habría hombre dellos que quisiere más estudiar ni seguir a V. Magd., de donde resultaría total perdicción de dichas provinçias»*.

L'alternativa que Bolea proposa consisteix a mantenir la regla de la congregació claustral, però obligar els monjos a servir-la realment. El mode de vida prescrit no és tan sever com a l'observança, de manera que els benedictins podran assumir-la sense dificultats excessives. Com a la congregació claustral les abadies no han de ser electives ni temporals, els drets del rei i del papa es mantindrien intactes¹⁰.

Aquesta darrera consideració de Bolea mostra bé els límits polítics de les reformes regulars. El rei no opta sistemàticament per les més estrictes o les més genuïnament contrarreformistes, com certa historiografia apologetica ha pretès a vegades. No ho fa si les seves prerrogatives poden resultar perjudicades. Felip II i els seus ministres opten pels models de reforma religiosa que s'adiuen millor amb els seus interessos polítics¹¹.

No podem precisar les raons per les quals el projecte de Bolea no és dut a terme immediatament, tot i que la solució adoptada el 1592 és semblant en molts aspectes a la que ell havia previst. La mateixa congregació claustral, però, posa en pràctica en aquest moment unes

8. ASV, NS, 6-I, f. 202. Transcripció feta per AUGÉ, R.: «La butlla de Clement VIII per a la reforma de la Congregació Claustral Tarraconense», *Catalònia Monastica*, 2, 1929, p. 360. Vegeu també TOBELLA, A.M.: *Art.cit.*, p. 316-318.

9. AGS, E, 911, f. 61 i 78. També PR, 23, n° 227, f. 8.

10. AGS, E, 333, s.f., 22-09-1569. Felip II coneix la situació dels monestirs: quan Bolea escriu que només Montserrat pertany a la congregació de Valladolid, ell es preocupa d'escriure al marge que «otro ay en Cataluña más que Montserrat, a lo que me paresçe», fent referència a l'abadia de Sant Feliu de Guíxols.

11. La preservació del Patronat Reial és una preocupació constant en tots els projectes de reforma de la Corona: p. ex. AGS, E, 904, f. 121; AZ, 128, f. 120. També els papes volen mantenir els nomenaments de cambrers, pabordes, etc.: ZARAGOZA-I, p. 196; ASV, NS, 34, f. 167.

tímides reformes, com la visita extraordinària de 1574, amb la intenció d'eludir reformes exteriors¹².

Tanmateix la Corona pren una primera decisió que mostra la seva voluntat d'endegar, a mig termini, una reforma profunda. El rei deixa de nomenar abats o priors quan es produeixen vacants. La maniobra pretén preparar el terreny per una reforma ulterior: sempre serà més fàcil modificar l'estructura de la congregació si no hi ha persones que puguin reclamar drets adquirits o liderar l'oposició. Val a dir que la Corona en treu també un gran profit: el rei, com a patró, disposa de les rendes dels oficis vacants.

A la dècada de 1580, aquesta política comença a produir efectes. Per això els ministres reials demanen a Roma que s'autoritzi una reforma general. El 1583, per exemple, el protonotari Jeroni Gassol escriu a l'ambaixador a Roma, el comte d'Olivares, que obtingui una autorització papal per visitar totes les cases de benedictins i de canonges regulars a Catalunya, «*porque ya casi todas vienen a quedar sin gobierno y si quando le avia –teniendo abades– pasavan grandes desórdenes, puede V.S. considerar qual harán los que ha ya ocho y diez años que están sin preladados y reducidas a términos que en algunas ya no se celebran los divinos oficios*»¹³. Però Gregori XIII només aprova mesures parcials, com la transferència de les rendes d'algunes abadies vacants a la Inquisició o al col·legi que els dominics tenen a Tortosa per instruir els moriscos.

3.- La visita definitiva.

Finalment, el 1586 Sixte V ordena de procedir a la visita de tots els monestirs de benedictins i de canonges regulars de Sant Agustí a Catalunya. Els personatges que Felip II designa per aquesta tasca són el bisbe d'Elna, Pere Benet de Santamaria¹⁴; l'ardiaca de Girona, Jaume Agullana¹⁵; el prior de la cartoixa de Scala Dei, Andreu Capella¹⁶, i el prior del convent dominicà de Santa Caterina de Barcelona, Ramon Pasqual¹⁷.

El 2 de maig de 1586, el rei els transmet una instrucció minuciosa sobre la forma de procedir. A més, els encarrega reunir-se amb el bisbe de Vic i visitador de Monsterrat, Joan Baptista Cardona, per unificar criteris. Els ordena també comunicar al virrei les seves decisions. Després, convocaran tots els superiors de les cases afectades i els demanaran els inventaris dels seus béns i les llistes dels religiosos. Un cop fetes aquestes reunions, podran realitzar les visites a totes les cases catalanes, incloses les de congregacions franceses.

Els visitadors no només s'encarregaran de castigar els delictes, verificar el respecte a la regla i dictar constitucions per reformar la vida eclesiàstica a cada monestir, sinó que també hauran d'avaluar el potencial econòmic de cada abadia i calcular el nombre de religiosos que podrien viure decentment a cada casa. Han d'indicar quins són els establiments massa pobres o incòmodes, que podrien ser suprimits. A més, han d'estudiar la possibilitat de crear una congregació de canonges regulars.

Durant els primers mesos de 1587, els reformadors recorren els monestirs i canòniques catalans, sancionen les faltes i dicten alguns capítols de reforma. Per ordre del rei, el visitador Capella, esdevingut bisbe d'Urgell, s'encarrega d'informar al nunci Cesare Speciano de les

12. TOBELLA, A.M.: *Art. cit.*, p. 323 i següents.

13. AMAEM, SS, 9, f. 58; sobre la insistència de Gassol: f. 62, 64, 65; 31, f. 10, 15. A Catalunya, el virrei comença a informar-se sobre els clergues de confiança que podrien ser visitadors: ACA, C, 343, s.f., virrei al rei, 03-04-1584. El nunci a Madrid es planya el 1588 d'aquesta política del rei, car perjudicava els religiosos: ASV, NS, 34, 243.

14. Santamaria havia desenvolupat una carrera important al seu bisbat natal de Barcelona, arribant a canonge de la catedral i ardiaca de Santa Maria del Mar. Bisbe d'Elna des del 1586, no va poder acabar les reformes monàstiques car va morir el 1588.

15. Agullana és prior de Sant Miquel del Fai i, des de 1605 fins a la seva mort el 1617, canceller de l'Audiència; MOI.AS, P.: *Catalunya i la Casa d'Àustria*, Curial, Barcelona, 1996, p. 110-1.

16. El valencià Capella (1529-1609) havia estat primer jesuïta i professor del Col·legi Romà. A la cartoixa, va ser prior de diversos monestirs. Bisbe d'Urgell el 1588, és autor d'algunes obres místiques força populars a l'època.

17. Pasqual havia participat en importants afers de la vida eclesiàstica catalana, com la junta de teòlegs convocada pels diputats del General amb ocasió del seu conflicte amb els inquisidors el 1562: BADA, J.: *Situació religiosa de Barcelona en el segle XVI*, Facultat de Teologia, Barcelona, 1970, p. 244.

accions dels visitadors, en reunions a les quals sovint també participa el tresorer i home fort del Consell d'Aragó, el comte de Chinchón¹⁸.

L'informe conjunt que elaboren tots els reformadors en acabar les visites descriu una situació calamitosa. El nunci Speciano la resumeix: «*troviamo tanti disordini che è quasi impossibile humanamente parlando a remediarli, perchè così nei Monaci di S.Benedetto comme nelli Canonici regolari di Santo Agostino non vi è restato di regolare altro ch' il nome, essendotutti proprietari pubblicamente et vivendo anche nel resto come huomini meri secolari (...) La materia è difficilissima per essere specialmente quelle gente indomite, che non sanno quasi che cosa sia giustitia, et per stare gran parte di questi Monasterii alli confini di Francia*»¹⁹.

Pels visitadors, la situació dels canonges regulars és pitjor que la dels benedictins. D'entrada, la majoria no coneixen la regla de sant Agustí ni les obligacions que aquesta imposa. Alguns han comès delictes (robatoris, fornicacions, homicidis,...). No tenen cap estructura comú (capítols o visitadors) de forma que viuen talment com canonges seculars, sense que ningú no esmeni les seves faltes ni els recordi els seus deures. Cadascú viu i dorm a casa seva, sense fer vida en comú. Viatgen sense restriccions, porten armes sense autorització dels superiors i es vesteixen com volen, àdhuc amb sedes i teles luxoses. Disposen i comercien lliurement amb les propietats que tenen. No col·laboren en les despeses comunes dels establiments, malgrat que els ornaments de les esglésies es troben força deteriorats. Participen en jocs i danses i no sempre celebren les misses d'aniversari que els han estat encomanades. Els novicis, admesos arbitràriament, no tenen cap mestre que els ensenyi, fins al punt que els visitadors han trobat canonges que gairebé no saben llegir.

Sense ser la situació general tan greu, els visitadors afirmen haver trobat entre els benedictins els mateixos defectes dels canonges regulars. Els esforços dels capítols i dels visitadors elegits per la congregació han estat ineficaços. Molts monjos desconeixen la regla. Alguns viuen a cases particulars. Un gran nombre no ret mai compte dels seus actes als superiors. A molts monestirs, les dones entren sense impediments i no es respecten els dejunis ni regna l'austeritat que imposa la regla. D'altres problemes afecten la vida en comú, la litúrgia, l'administració econòmica i la formació de novicis.

Quin grau de confiança mereixen aquestes afirmacions? Certament, els visitadors són homes propers a la Corona, els interessos polítics de la qual tenen en compte. Però són també eclesiàstics que han passat molts anys a Catalunya i que han conegut directament la situació dels dos ordes. El seu rigorós esperit contrarreformista, demostrat en altres moments de les seves biografies, havia de topar forçosament amb l'estil de vida dels religiosos que havien d'examinar, si més no poc adaptat als corrents reformadors de l'època.

Definir si l'estat particular de cada monestir o canònica es correspon amb el deplorable panorama general traçat pels visitadors és de moment impossible, car hom no disposa del nombre de monografies suficient per estudis comparatius d'aquesta mena. Possiblement caldria fer algunes distincions entre els monestirs grans i els petits. D'altra banda, el propi Climent VIII precisa el 1592 que els canonges regulars, si han mostrat bona vida i costums, han de conservar les seves canongies i oficis a títol d'administradors durant la resta de la seva vida. Aquesta és la causa per la qual a Solsona, per exemple, els antics canonges regulars continuen formant part del capítol, ara secular²⁰.

Malgrat tot, en l'estat actual de l'historiografia, la major part d'afirmacions dels historiadors semblen confirmar la visió negativa dels reformadors enviats per Felip II. Dom Antoni Maria Tobella, per exemple, havent examinat les actes conservades de les visites que cada trienni havien de realitzar els superiors de la congregació claustral als seus monestirs, parla d'una situació «verament lamentable»²¹.

18. ASV, NS, 34, f. 62, 71, 159. ZARAGOZA-1, p. 113-25, 138-40.

19. ASV, NS, 34, f. 95-6. L'informe a ZARAGOZA-2, p. 84-130.

20. Agraïxo a Mn. Enric Moliné aquesta referència.

21. TOBELLA, A.M.: *Art. cit.*, p. 314. Els exemples de 1569 i 1574 a p. 319 i 324.

Els capítols generals, conscients d'aquesta situació, intenten posar-hi remei amb diverses normes per a fer front als casos d'indisciplina i amb continus recordatoris sobre la necessitat d'obligar els monjos a residir, a realitzar vida en comú i a reparar els edificis. El capítol de 1569, per exemple, ordena habilitar a tots els monestirs un refectori comú, car n'hi havia que no en tenien, de forma que cada monjo menjava a casa seva. El capítol de 1574 mana que cap monjo no resideixi sol en cap priorat, sinó que tots tinguin almenys dos religiosos. Segons Tobella, «aquests bons desigs (...) resultaren pràcticament estèrils per a restablir definitivament la vida monàstica regular: la comenda, que Roma, contradient-se, no volia perdre de cap manera, era indiscutiblement la causa primera i principal d'aquest ensorrament moral i material de la major part dels monestirs claustrals»²².

La historiadora Núria Sales recorda que la Corona juga un rol principal en el manteniment d'aquesta situació atès que és el rei qui nomena els abats comendataris i qui segresta sovint les rendes dels monestirs. També indica la importància d'altres factors, entre ells, el «grau extrem de despoblació monàstica (...) sense que la quasi-extinció de les comunitats impedis que cada monestir benedictí fos senyor d'una o dues o tres dotzenes de pobles i llogarrets» i àdhuc de viles d'importància²³. Sales afegeix igualment l'actitud dels barons laics que arrabassen als monestirs una part dels seus dominis, les lluites intestines entre els monjos, sovint amb la participació de bandolers, i la resistència dels monjos als intents de canviar-los de congregació. Aquestes lluites i resistències compten amb l'ajut de la petita noblesa i dels gaudins, ja que els càrrecs monàstics estan reservats als seus grups socials²⁴.

Joan Lluís Palos és més contundent: «Al començament de l'edat moderna molts cenobis es trobaven ja immersos en un procés de decadència difícilment reversible», procés que, tanmateix, no afecta de la mateixa manera tots els monestirs²⁵.

Els especialistes d'història eclesiàstica s'han pronunciat en termes semblants. Ernesto Zaragoza Pascual emprà el mot «decadència», tot i que, pel que fa a la vida monàstica, considera que les faltes dels monjos no eren importants²⁶. Antoni Pladevall indica, quant als canonges regulars de Sant Agustí, que «l'estat de la majoria de cases es trobava decaïgut i algunes sense cap vida religiosa a mitjan segle XVI». Pel que fa als benedictins, «molts monestirs catalans es trobaven en un estat de manca de regularitat i decadència»²⁷.

La majoria dels testimonis coetanis coincideixen també sobre l'estat de postració dels monestirs benedictins i les canòniques agustinianes. Per exemple, Lluís de Sagarriga, nomenat el 1566 abat de Cuixà, diu que és el primer abat benedictí del monestir des de fa un segle, i que per això els edificis es troben molt deteriorats i bona part de les rendes alienades. L'arquebisbe de Tarragona suprimeix el 1574 la canònica d'Escornalbou, havent compensat l'únic canonge que hi restava. Els registres de visites pastorals del bisbat de Vic ens presenten la canònica de Santa Maria de Lluçà despoblada i en un estat de runa total des d'inicis del segle XVI. Tanmateix, tot al llarg de la centúria hi ha uns priors absentistes que continuen cobrant les rendes. Els mateixos presidents dels monjos claustrals, quan parlen de les abadies del bisbat d'Elna que pertanyen a congregacions franceses, denuncien que «*están tan postradas que, si en breve no se remedia, con gran dificultad se podrán rehedificar*»²⁸.

22. *Ibidem*. p. 318. Comendataris són aquells abats i priors que disposen dels beneficis però que no resideixen ni són membres de l'orde. No tenen dret a exercir el govern espiritual dels monestirs, però poden cobrar les rendes del seu càrrec.

23. SALES, N.: *Els segles de la decadència, s. XVI-XVIII*, Eds. 62, Barcelona, 1989, p. 47; en general, p. 45-53.

24. Un exemple de l'actitud de la petita noblesa: davant la comunitat de Sant Miquel de Cuixà, Sebastià Terreros és obligat a cops d'espasa pel seu pare, un ric cavaller del Conflent, a fer professió en l'orde de Sant Benet, tot sagnant i plorant: HERNÁNDEZ, B.: «Vida novel·lística d'un monjo de Sant Miquel de Cuixà al segle XVI», *Homenatge al Professor Nazario González*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1998, p. 32-38.

25. PALOS, J. L.: *Catalunya a l'Imperi dels Àustria. La pràctica de govern (segles XVI i XVII)*, Pagès, Lleida, 1994, p. 158-159; en general, p. 149-167.

26. ZARAGOZA-1, p. 93, 99.

27. PLADEVALL I FONT, A.: «Les transformacions i canvis en l'estructura monàstica de Catalunya de l'any 1592», *Miscel·lània en honor del Dr. Casimir Martí*, Fundació S. Vives i Casajuana, Barcelona, 1994, p. 390 i 397.

28. Citat per ZARAGOZA-1, p. 112. Els altres exemples: AGS, E, 332, s.f., carta de Sagarriga al rei, 30-04-1569; MARTÍ MAYOR, J.: «El Ms. 4-001 de los franciscanos recoletos catalanes de Escornalbou (1580-1686)», *Archivo Ibero-Americano*, 51, 1991, p. 177-200; PLADEVALL, A.: *El Monestir de Santa Maria de Lluçà*, Montblanc-Martin, Granollers, 1974, p. 29 i 33.

És cert, però, que el rei i la Santa Seu són també responsables d'aquesta situació, car els nomenaments d'abats i priors comandataris, malgrat les prohibicions del concili de Trento, han afavorit l'expoliació i degradació dels monestirs. El bisbe de Girona, Arias Gallego, explica el 1564 que, a 10 monestirs de la diòcesi, els superiors, tots ells comandataris, no resideixen habitualment. A més, a Sant Pere Cercada fa temps que no hi viu cap canonge, però el papa continua expedint el títol de prior a un eclesiàstic que en cobra les rendes²⁹.

4.- Les peticions de Felip II a la Santa Seu.

De conformitat amb els quatre reformadors designats per ell, el rei proposa al papa el 1588 la supressió de l'orde dels canonges regulars de Sant Agustí a Catalunya, car considera impossible reformar-lo. Quant als benedictins claustrals, el rei i els visitadors reconeixen, com Bolea el 1569, que imposar-los una regla observant serà impossible. Per això el monarca proposa una sèrie de reformes eclesiàstiques per assegurar l'execució del concili de Trento i el respecte efectiu de la regla aprovada per Benet XII. Són mesures sobre la correcció dels delinqüents, l'administració econòmica, l'estructura jeràrquica i el mode de vida dels monjos –tot particularment, sobre la vida en comú–.

Però el projecte del rei va més enllà d'aquesta reforma interna. Felip II aprofita l'ocasió per realitzar una remodelació general de la geografia i de l'economia religiosa de Catalunya: l'extinció de les canòniques de Sant Agustí i de molts monestirs benedictins allibera un seguit de rendes eclesiàstiques a la part septentrional de Catalunya, la més sensible als ulls del rei. La reorganització planejada per Felip II preveu la utilització d'aquests recursos per a garantir el control pastoral de la població i l'esplendor de la litúrgia. A més, el rei vol que la jurisdicció que els monestirs o els seus superiors tenen sobre esglésies parroquials, clergues seculars o monestirs femenins passin als bisbes.

Les peticions del rei al papa, la majoria signades el desembre de 1588, no es limiten per tant a canvis en la regla dels monjos. El rei demana en particular la creació d'una nova diòcesi amb un seguit de parròquies dels bisbats de Vic i d'Urgell. La presència d'un altre prelat hauria de facilitar el control de la població i la capacitat de reacció en cas d'una possible incursió calvinista. El rei ho afirma explícitament al seu memorial al papa: *«La diócesis del obispado de Urgel es tan grande y tan áspera y de frontera de herejes, que después de haverse considerado mucho el remedio que en esto se podría poner para que fuese mejor y con menos trabajo gobernada, ha parecido que ninguno sería tan a propósito como dividir dicha diócesis y erigir y instituir de nuevo una yglesia cathedral en el monasterio de Nuestra Señora de Solsona»*³⁰.

Felip II proposa mantenir el nou bisbat amb totes les rendes abacials de Santa Maria de Solsona, Sant Pere d'Àger, Sant Joan de les Abadesses, Santa Maria de l'Estany i Sant Joan de Vilabertran, així com amb les dels priorats de Santa Maria de Lluçà, Santa Maria de Rocarossa, Santa Maria de les Olives i Sant Pere de Clarà. En total, sumen 8.170 lliures, de les quals 3.000 serien per la mensa episcopal, 4.350 per la mensa del nou capítol catedralici i 820 lliures per la fundació de 4 dignitats en ell.

Felip II vol també crear un col·legi de la congregació benedictina a Lleida, on es troba la universitat més important del Principat. En aquesta institució es formarien els monjos que després serien encarregats d'instruir els habitants de les poblacions properes als monestirs. El rei pretén destinar-hi els recursos de Sant Llorenç del Munt, Santa Maria del Coll, Santa

29. AGS, PR, 21, n° 170. El rei demana al papa sense èxit la supressió d'algunes abadies per fomentar amb les seves rendes l'estudi i la caritat a Girona: AGS, E, 897, f. 84.

30. Citat per ZARAGOZA-2, p. 82, el subratllat és meu; en general, p. 79-130. El mateix paràgraf es troba en una carta del rei a l'ambaixador a Olivares citada per PLADEVALL, A.: *Art. cit.*, p. 391. La relació entre la reorganització institucional, la creació de la diòcesi i les reformes regulars ha estat mencionada per J. Busquets a partir de treballs inèdits de J. Masnou Pratdesava: «Nova pretensió d'un bisbat per a Manresa al segle XVIII. L'oposició de Vic i de Girona», *I Congrés d'Història de l'Església Catalana*, Solsona, v. I, p. 285-93. Vegeu també, BADA, J.: «Concessió del títol de ciutat a Solsona», *Miscel·lània Solsona, 400 anys d'història*. Ajuntament de Solsona, 1994, p. 15-26.

Maria de Banyeres, Sant Ponç de Corbera, Sant Marçal del Montseny, Sant Llorenç prop Bagà i Santa Maria de Cervià.

A la seu de la mateixa Lleida, el rei vol crear la dignitat de mestrescola, amb jurisdicció sobre la població estudiantil de la ciutat. Entre d'altres concessions, el rei voldria que el mestrescola pogués cobrar cada any 100 ducats de les rendes del priorat de Santa Maria de Flix. D'altres rendes monàstiques haurien de servir per incrementar els salaris d'alguns professors de la Universitat de Lleida.

La Corona vol també aprofitar aquesta reforma per generalitzar l'esforç pastoral al bisbat d'Urgell. El rei vol crear-hi un seminari diocesà, que permetria disposar a les parròquies pirinenques d'una clerecia ben formada. Felip II proposa d'annexar-li els recursos de Sant Sadurn de Tavèrnoles i traslladar els quatre monjos que hi viuen a Gerri. També se li adjudicarien les rendes dels priorats de Santa Maria de Gualter i de Sant Llorenç de Morunys. Un cop més, el veïnatge dels hugonots és al rerefons d'aquestes mesures, com ho prova la carta de Felip II al seu ambaixador a Roma perquè gestioni la unió d'una part de les rendes de Sant Jaume de Frontanyà al seminari: «*Este priorato se ha de aplicar y unir para la erection de un Seminario en la ciudad de Urgel, por la mucha falta que en aquella diócesis hay de personas [eclesiásticas] y ser muy necesario las haya por estar a la raya de Francia y al [alcance] de los herejes*»³¹.

Igualment, per millorar la situació dels frares mendicants i contribuir a les seves predicacions per la comarca, el rei vol transferir les rendes dels priorats de Santa Maria de Manlleu i Sant Pere Cercada als convents d'agustins de la Seu d'Urgell i dels dominics de l'Emp. El tribunal de la Inquisició de Barcelona s'emporta també algunes quantitats. Amb d'altres propietats monàstiques, Felip II voldria crear diverses dignitats als capítols catedralicis catalans per tal d'assegurar l'esclat de la litúrgia post-tridentina a les catedrals i el manteniment decent dels canonges.

En general, Felip II demana la supressió dels monestirs pobres, poc poblats o que es troben isolats o en llocs considerats perillosos. Vol que les seves rendes, si no són destinades als objectius esmentats, siguin transferides als monestirs que perviuran, inclosos els que formaven part de congregacions franceses, que hauran de passar a la Tarraconense: a Sant Benet de Bages, els de Sant Pere de la Portella i de Santa Maria de Castellfolit; a Sant Pere de Galligants, la mensa abacial de Sant Miquel de Fluvià i les rendes del priorat de Sant Miquel de Cruïlles; a Sant Pere de Camprodon, els priorats rurals de Santa Maria de Ridaura i de Sant Joan les Fonts; a Santa Maria de Serrateix, les rendes del priorat de Santa Maria de Meià; etc. Per tal de què les poblacions no surtin perjudicades per la desaparició de les comunitats, el rei adverteix que en la majoria dels casos cal reservar una petita quantitat per pagar un prevere que asseguri el culte a aquests llocs.

El mateix passa amb els canonges regulars. Algunes comunitats han de ser convertides en esglésies col·legials amb un capítol secular: Santa Maria la Real de Perpinyà, Sant Vicenç de Cardona, Santa Anna de Barcelona, Santa Maria de Manresa, Santa Maria de Lladó, Santa Maria d'Ullà, Santa Maria de Besalú, Sant Jaume de Calaf i Santa Maria de Terrassa. El capítol de Santa Maria de l'Estany serà transferit a l'església parroquial de Moià, més gran i millor conservada. Els altres priorats rurals de canonges regulars de Sant Agustí són convertits en beneficis seculars amb cura d'ànimes.

Altres mesures són també estudiades pels ministres del rei, però no són demanades al papa el 1588. Cal destacar la idea de traslladar la catedral d'Elna a Perpinyà. Per pagar les despeses de l'operació i augmentar els béns del nou capítol catedralici, hom preveu utilitzar les rendes d'alguns priorats de canonges regulars de la diòcesi. Tot i que el canvi de seu no

31. ZARAGOZA PASCUAL, E.: «Los monasterios de canónigos regulares de San Agustín en Cataluña», *Revista Augustiniana*, 37, 1996, p. 661-721; la cita a p. 718. Els benedictins restaran particularment indignats de veure les seves propietats emprades per mantenir un seminari secular i ho atribuiran a intrigues del bisbe Capella; ZARAGOZA PASCUAL, E.: «Documentos inéditos referentes a la reforma de los benedictinos catalanes (1573-1596)», *Analeceta Sacra Tarraconensis*, 59, 1986, p. 109-10.

es faci en aquest moment, el rei adverteix que aquestes rendes han de restar reservades per fer-lo ulteriorment.

És evident que totes aquestes mesures participen d'un sol projecte que mostra la voluntat política de la Corona de remodelar l'enquadrament religiós català. Les instruccions del rei al seu ambaixador a Roma, el duc de Sesa, subratllen que no ha d'acceptar cap breu papal sobre un d'aquests punts si prèviament no està segur que el pontífex concedirà tot allò que li ha estat demanat³².

5.- Epíleg.

Finalment, l'1 d'agost de 1592, Climent VIII publica la butlla *Sacer et religiosos monachorum status* per reformar la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana. Els monestirs de Cuixà, Arlès, Sureda, Canigó, Camprodon, Fluvià i Gerri hi són incorporats. El papa prescriu noves normes sobre pràcticament tots els aspectes de la vida religiosa: abstinència, dejuni, silenci, celebració d'oficis,... Els priors i els abats estan obligats a residir.

Durant el mes d'agost de 1592, el papa signa més d'una vintena de butlles que satisfan la majoria de les peticions del rei. Nogensmenys, Climent VIII introdueix diversos canvis en l'assignació de les rendes monàstiques a les noves institucions³³. El papa crea el col·legi de Sant Benet a Lleida i el seminari diocesà d'Urgell, traspasa les rendes dels monestirs suprimits a aquells que sobreviuran, cedeix propietats als agustins i als dominics i crea algunes dignitats a les catedrals de Barcelona, Vic i Girona. La butlla de creació de la seu de Solsona triga una mica més, fins el 19 de juliol de 1593.

El rei és conscient de l'abast de l'operació i del seu cost. El 1592, calcula que les butlles costaran unes 20.000 lliures. Tot i que a l'inici de la reforma s'havia previst una despesa de 6.000 lliures, aleshores només es pensava en fer «*la reforma con algunas adherencias y no se había llegado a las supresiones, erectiones y uniones y a todo lo demás*»³⁴. En efecte, sembla clar que el 1592 el projecte de la Corona ja no és, com potser ho era abans, una simple reforma eclesiàstica «amb algunes adherències» sino un projecte diferent i de més importància.

A partir de 1592, el rei torna a nomenar abats i priors amb la intenció de fer aplicar les noves normes. Gassol i el comte de Chinchón l'ajuden a triar els candidats, que s'han de comprometre explícitament a respectar la reforma de Climent VIII. Tanmateix, l'execució de la reforma serà lenta, i es retardarà bastants anys³⁵ a causa de diversos problemes institucionals, religiosos i econòmics que no podem analitzar aquí. L'oposició dels monjos benedictins claustrals a les reformes del rei, tant durant la seva tramitació a Roma com durant la seva execució a Catalunya, és important i sovint eficaç. Però també la Corona, que continua nomenant superiors comendataris, és responsable en alguns casos d'aquesta lentitud. Cal, a més, introduir alguns canvis en el mapa dissenyat pel papa i pel rei: la unió de les abadies de Portella i Serrateix; la permuta el 1594 del priorat de Sant Pau del Camp de Barcelona, que torna a la Congregació Claustral, per Sant Benet de Bages, que passa a dependre de Montserrat; la modificació dels límits inicialment previstos pel bisbat de Solsona, etc.

El que hem volgut mostrar en aquesta comunicació no és tant l'aplicació de les reformes i els problemes que provoca, com les característiques particulars d'aquestes, segons la planificació feta per Felip II i els seus ministres. El projecte reial no es limita a una reforma dels regulars, sinó que és una veritable reorganització de la geografia religiosa i, sobretot, un pla de reconversió dels recursos eclesiàstics que es correspon completament amb els objectius de la

32. AMAEM, SS, 13, f. 18-19.

33. Biblioteca Nacional (Madrid), Ms. 752; AMAEM, SS, 31, f. 40-47. La butlla de l'1 d'agost ha estat transcrita per AUGÉ, R.: *Art.cit.*, p. 315-58. Pladevall dona notícia d'algunes d'aquestes butlles conservades a l'ACA: *Art.cit.*, p. 393-4, 398-402.

34. Archivo Histórico Nacional (Madrid), Consejos, 19286, f. 3.

35. Un exemple és la unió de l'abadia de Gerri a la Congregació Tarraconense, que no s'efectuarà fins el 1631; MOLINÉ I COL·L., E.: *Els últims dos-cents anys del monestir de Gerri (1631-1835)*, Garsineu, Tremp, 1998, p. 16.

Contrarreforma. El rei vol assegurar l'ús d'un es rendes que es trobaven disperses per una multitud de menses abacials, priorals o monàstiques, els beneficis de les quals sovint no revertien en activitats eclesiàstiques per negligència dels religiosos. I això cal fer-ho, com ja havia advertit Bolea el 1569, sense que el rei perdi els seus patronats.

Una part d'aquests béns haurà de permetre l'existència d'una congregació benedictina reformada que respecti les prescripcions del concili de Trento. Estarà composada per monestirs econòmicament autosuficients, habitats per un cert nombre de monjos, els més capaços dels quals seran formats al col·legi de Lleida. Una altra part dels recursos és transferida a institucions importants de la Contrarreforma, que necessiten suport financer: un bisbat, un seminari, els capítols catedralicis, els predicadors regulars, els vicaris amb cura d'ànimes,... Tot això a una regió considerada una perillosa frontera religiosa per l'efecte combinat de la proximitat protestant i de la manca d'atenció pastoral a la població.

En realitat, aquestes proposicions del rei son simultànies a d'altres reajustaments de la geografia eclesial catalana, realitzats per diversos ordes en el mateix sentit: la instal·lació en 1580 dels franciscans recol·lectes a Escornalbou, on crearan un important centre d'estudis i de formació de predicadors; les tentatives de reforma dels premonstratencs de Bellpuig de les Avellanès i dels cistercencs de Lavaix i d'Escarp; la supressió en 1593 dels convents mercedaris de Berga, Prades, Tàrraga i Montblanc per annexar-ne les rendes al col·legi de l'orde a Lleida³⁶.

També la història comparada amb d'altres països europeus palesa el caràcter contrarreformista d'aquestes reformes. Només a regions que presenten una relació problemàtica entre catòlics i protestants o greus dèficits d'atenció pastoral es plantegen projectes semblants, tot i que molts no reeixiran.

El cas més conegut és el de Flandes. El 1559, a petició de Felip II, el papa aprova la creació de 14 bisbats i de tres províncies eclesiàstiques amb la intenció de millorar el control religiós sobre la població. Als Països Baixos, amb una població d'aproximadament 3 milions d'habitants, no hi havia prèviament més que 5 diòcesis. Els prelats havien de fer front a una distribució parroquial anacrònica, a l'expansió protestant i a greus problemes de disciplina clerical. En moltes províncies els principals recursos eclesiàstics pertanyien a abadies i monestirs, sovint dirigits per nobles indiferents a les necessitats espirituals dels fidels. Però la població monàstica havia disminuït i perdut prestigi durant el segle XVI i existia un gran nombre de monestirs petits i insignificants. Tots aquets factors creaven importants desequilibris en la geografia eclesiàstica que Felip II intentarà resoldre amb la reforma de 1559. El rei preveu transferir moltes rendes monàstiques a les noves seues catedralícies, a despit de l'oposició de la noblesa³⁷.

La persona enviada per Felip II a Roma per gestionar aquesta creació múltiple de diòcesis flamenques és un canonge de Burgos, Gregorio de Ayala. Ayala suggereix també un projecte de reforma del molt extens bisbat de Burgos, que imitaria el de Flandes. La reforma consistiria a destinar més recursos a esforços didàctics (predicació, catequesi, formació del clergat,...) i crear nous bisbats més petits als quals s'assignarien rendes de monestirs i capítols. Val a dir que tota «la muntanya» de la diòcesi de Burgos, com en general tota la Serralada Cantàbrica, eren considerades zones d'una vasta ignorància religiosa, amb poblacions propenses, per aquest motiu, a caure en supersticions i heterodòxies³⁸.

Aquestes comparacions, que aquí només podem apuntar, corroboren la motivació última de la reforma dels benedictins i dels canonges regulars de Sant Agustí catalans el 1592: fer front a una situació religiosa considerada d'alt risc a la Cort a causa de la manca de penetració de les idees tridentines entre la població i de la proximitat del calvinisme.

36. AMAEM, SS, 2, f. 363; 12, f. 145. ACA, C, 342, s.f., cartes de l'abat de Lavaix al rei (03-10-1597) i del rei al Duc de Feria (07-07-1592).

37. DIERICKX, M.: *L'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas (1521-1570)*, Brussel·les, 1967. ISRAELI, J.: *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*, Clarendon Press, Oxford, 1995, p. 74-78, 143-147.

38. AGS, E, 895, f. 20. Un projecte semblant pels bisbats de Burgos i Calahorra, però amb una base financera diferent, és formulat pel jesuïta Galarza el mateix 1592: AZ, 131, f. 42-4.